

## **ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ: САМОДОСТАТНЯ ГАЛУЗЬ ПРАВА ЧИ КОМПЛЕКСНИЙ ПРАВОВИЙ ІНСТИТУТ**

Наукові праці МАУП, 2012, вип. 1(32), с. 238–244

*Галузі права займають різне положення у системі права. Це зумовлюється специфікою предмета та методу правового регулювання. Існують галузі фундаментальні (основні) та похідні (комплексні). Основні галузі права – базис для похідних, а тому, нерідко проблемним стає розмежування предметів фундаментальних та похідних від них комплексних галузей права.*

Правова система як гнучке та динамічне явище постійно знаходиться у полі зору науковців. Час від часу постають питання про дослідження співвідношення елементів правової системи. Суспільні відносини постійно змінюються, вимагаючи відповідних змін у їх правовому регулюванні. Так виникають нові правові інститути, підгалузі та галузі права. Відповідно до потреб суспільства змінюються, наприклад, предмети галузей права, відповідно, трансформуються і їх основна мета (призначення).

Однією із найважливіших реформ у правовому житті України стала реформа 1990–2003 рр., в результаті якої з'явився Господарський кодекс України. Так, були розмежовані господарські, цивільні та адміністративні правовідносини; були систематизовані у єдиний кодекс акти господарського законодавства. Але, як показав час, розробка та поява ГК України проблеми, які назрівали у системі господарювання, таки не вирішила. Штучно “запущені” у господарські відносини інститути та норми, значна частина з яких запозичена з “втративших силу” законів “Про підприємства” і “Про підприємництво”, не впливають на розвиток економіки, не протидіють розкраданню майна держави України. Побудова ринкової економіки на засадах

лібералізму виявилась “знищенням вакууму для слабкого та незрілого організму”.

До кінця невирішеними залишилися і проблеми вітчизняної правової науки. Так, починаючи від ідеї розробки ГК України і дотепер частина науковців, а саме: А. Довгерт, Я. Шевченко, В. Мусіяка, Д. Боброва та інші вчені, не бачили доцільності створення Господарського кодексу, а нині частина з них не визнає господарське право самостійною та повноцінною галуззю права.

Проблема визначення предмета правового регулювання господарського права розглядалась частково у працях таких вчених, як Я. Шевченко, В. Мамутов, Г. Знаменський, О. Віхров, В. Лаптев, В. Рахмилович, Ю. Толстой, В. Мартемьянов, А. Азімов, М. Сібільов, В. Мілаш та інші, де думки відносно місця господарського права у системі вітчизняного права розділились. Для дослідження цивільно-правових та господарсько-правових відносин найактуальнішими нині видаються праці О. Подцерковного, В. Мілаша, В. Мамутова, Ч. Азімова, О. Пушкіна, О. Звереві, З. Ромовської, Л. Шевченко, В. Щербини, О. Вінника, О. Дзери, О. Шаповалової, Т. Кравцової.

Огляд наукової літератури, приуроченої до розкриття суті господарського права, дає

підстави виокремити основні підходи до визначення господарського права, це:

- 1) поєднання норм цивільного права, що діють у сфері господарювання (Р. Хафлін, Г. Матвеев, Л. Шевченко, А. Довгерг);
- 2) самостійна системоутворююча галузь права (В. Лаптев, В. Мамутов, Г. Знаменський);
- 3) симбіоз фундаментальних галузей права, приурочених до одного предмета – господарської діяльності (О. Вінник, В. Щербина) [5; 8; 9].

Більшість науковців підтримує третій підхід до визначення цієї галузі права, відповідно до якого господарське право – комплексна галузь права.

Господарське право як галузь права, наука господарського права, виникли не так давно, як, наприклад, цивільне право. У науці існує думка про те, що господарське право походить від права торгового.

О. Подцерковний зазначає, що виникнення господарських правових норм відбулось завдяки:

- 1) відокремлення права торгового (комерційного) від права цивільного;
- 2) охопленню публічно-правовими нормами торгових відносин [9, 6].

На доктринальному рівні прийнято виокремлювати такі етапи становлення господарського права:

- 1) звичаєве торгове право – цей етап сягає рабовласницького періоду, коли торгове право являло собою сукупність звичаїв (обрядів) й існувало в межах права цивільного;
- 2) купецьке (торговельне) право – припадає приблизно на XII–XX ст., характеризується виокремленням торгових звичаїв (правил, норм) від цивільних, появою міжнародної торгівлі, купецьких гільдій, становленням торговельного права, предметом якого стали відносини з приводу торгівлі, морського транспорту та банківської справи;
- 3) промислове та господарське право – процес формування саме господарського права припав на XX ст., коли біль-

шість країн вдалась до пошуку оптимального варіанта втручання держави у господарську діяльність, йому притаманні: власний предмет – відносини у сфері організації та безпосереднього здійснення господарської діяльності; власна методологія, що характеризується поєднанням імперативності та диспозитивності; власна мета – побудова стабільної та сильної економіки країни на мікро- та макрорівні водночас; основне завдання – пошук балансу між державним регулюванням та свободою у господарюванні тощо [8, 5–7].

Тож, з огляду на дослідження історичної ретроспективи становлення та розвитку господарського права варто відзначити, що в аргументах прибічників думки про те, що господарське право – не самостійна галузь права є сенс. Витоки господарського права справді започатковані насамперед у площині права **приватного**, тому забувати про зв'язок господарського права із цивільним не варто.

Недоцільним видається і заперечення зв'язку господарського права із адміністративним, фінансовим, податковим правом тощо. Економічні процеси першої половини XX ст. зумовили запровадження державного регулювання економіки, яке проявлялось у частині країн централізованим державним управлінням, а в іншій частині постійними пошуками оптимального варіанта впливу та втручання держави в економічне життя країни та його реалізацією. Таким чином, норми адміністративного права послужили своєрідною “сталевою рукою” для реалізації основного завдання господарського права. Норми адміністративного права регулюють організацію діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, наділених господарською компетенцією, порядок взаємодії їх між собою та приватними особами, а не процес планування, організації та здійснення ними господарської компетенції.

Варто згадати і про зв'язок господарського права з іншими галузями права, такими як фінансове, податкове, земельне право тощо. Перелічені галузі також можна вважати виділеними для господарського права. Але не

можна, на нашу думку, називати його “поєднанням цивільно-правових норм” або ж поєднанням норм цивільного, адміністративного права, інших галузей права. Як слушно з цього приводу зазначають представники теорії “господарського права як самостійної галузі права”, не можна вважати господарське право сукупністю відкрайних частин предметів від вищезазначених галузей права. Воно має власний предмет, дотичний до предметів інших галузей права у частині характеру відносин у сфері господарювання. Так, зокрема, частиною предмета господарського права слід вважати фінансові відносини, які виникають у процесі організації господарської діяльності, господарювання, не пов’язані із формуванням та контролем за формуванням державного (місцевого) бюджетів (формування статутного капіталу підприємства, дотації, цінкові преференції, надані суб’єктам господарювання). Отже, господарське право – **комплексна галузь права**.

Однак, констатації факту, що господарське право – комплексна галузь права, замало для вирішення найважливіших проблем науки господарського права. Ними, на нашу думку, є:

- 1) встановлення меж між господарським та цивільним правом;
- 2) побудова такої взаємодії у системі “держава та/або органи місцевого самоврядування, суб’єкти господарювання, господарська діяльність”, за якої буде можливим досягнення балансу між публічним регулюванням економіки та свободою у господарській діяльності.

Якщо вести мову про господарське та цивільне право, найбільшу складність у розмежуванні господарсько-правових та цивільно-правових відносин викликають відносини майнового характеру.

Відповідно до ст. 1 Цивільного кодексу України, Цивільний кодекс регулює особисті немайнові та майнові відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників [2].

Визначаючи коло відносин, що регулюється цивільним кодексом, законодавець чомусь вважає за непотрібне визначити чим, по суті,

є майнові відносини і чим є особисті немайнові відносини. Це важливе упущення, але в подальшому глибокий аналіз правових норм цивільного законодавства дає відповідь на ці запитання, оскільки змістом майнових та немайнових відносин пронизано весь Кодекс, прийняті відповідно до нього акти. Крім того, для розкриття змісту понять “майнові відносини”, “немайнові відносини” наука цивільного права виробила низку ознак, за якими відрізняють ці дві різні групи відносин.

Найбільше упущення Цивільного кодексу, на нашу думку, у тому, що із змісту ст. 1 Кодексу неможливо встановити, стосується слово “особисті” лише немайнових відносин, чи воно пов’язане також і з майновими відносинами.

Дуже вдалим аналізом ст. 1 ЦК України є праці М. Сібільова, Ч. Азімова. М. Сібільов, досліджуючи сучасну наукову літературу, присвячену розкриттю предмета цивільного права, зокрема й праці авторки змін ст. 1 проекту ЦК України З. Ромовської, дійшов висновку, що слово “особисті” у контексті ст. 1 Кодексу стосується немайнових прав [10, 163].

Справді, у ст. 1 проекту ЦК України від 25 серпня 1996 р. визначено, що цивільними відносинами є “майнові та особисті немайнові відносини, основані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників, у тому числі відносини, які складаються у сфері підприємництва” [3]. Тож, прикметник “особисті” стосується лише немайнових відносин. Принаймні такої точки зору дотримуються розробники Цивільного кодексу і таким нині є предмет цивільного права.

Розглянувши позицію, висловлену В. Мамутовим та О. Звереву відносно того, що ЦК України не має регулювати відносини між юридичними особами, що предметом цивільного права мають бути відносини, однією стороною яких є фізична особа, М. Сібільов спростував її, спираючись на те, що на підтвердження цієї позиції не наведено жодного аргументу [10, 162, 164].

Ч. Азімов, розмірковуючи про предмет цивільного права, акцентує увагу на суті майно-

вих відносин, їх різновиді та передумовах, які їх породжують (спонукають сторони до взаємодії, до вступу у відносини). В основу його праці покладено думки авторитетних учених минулого та напрацювання сучасної юридичної науки щодо майнових відносин, а сутність цих відносин розкрита у ретроспективному аналізі. Основними результатами його дослідження стало наступне: майнові відносини визначено як конкретні вольові економічні відносини з приводу належності, використання, розподілу засобів виробництва, предметів споживання та інших матеріальних благ (за позицією Д. Бобрової); майновим відносинам, які є частиною предмета цивільного права, притаманний приватний характер, оскільки основою мотивації поведінки осіб, яка породжує відносини, що є предметом цивільного права, є **приватний інтерес** [4, 145].

Майнові відносини у певному сенсі є основою господарських правовідносин. Саме майнові відносини є тим “краєугольним каменем”, “винуватцем урочистості” переплетіння та плутанини між цивільними та господарськими відносинами.

Цивільне право, по суті, є втіленням лібералізму, адже цивільні правовідносини засновані на основі юридичної рівності сторін, вільного волевиявлення та майновій самостійності учасників цих відносин. Основним призначенням цивільного права, зазначає О. Шаповалова, є “утвердження і захист приватного інтересу, правового статусу людини, особистості, закріплення автономії індивідів, їх незалежності від держави” [11, 26]. Отже, необхідно чітко відрізнити цивільне право від господарського, основною метою якого є **утвердження суспільного господарського порядку в економічній системі України, за якого відбуватиметься підвищення ефективності суспільного виробництва, підвищення соціальної спрямованості такого виробництва** [1], що прямо передбачено Господарським кодексом України. Утвердження такого порядку можливе лише за умови врівноваженого, доцільного та скоординованого державного регулювання економічного життя країни.

**“Головна функція, яка виражає сутність державного регулювання економіки, – охорона публічних інтересів у господарських відносинах”** [6, 24], – відзначає Т. Кравцова. При цьому, охорона публічних інтересів в жодному разі не має суттєво обмежувати свободу суб’єктів господарювання.

Відомо, що поняття публічного інтересу походить від філософської концепції загального блага, яка є ідеалістичною “моделлю виявлення, узгодження, визнання, захисту суперечливих інтересів, волі членів суспільства з боку загальнообов’язкової та справедливої норми права” [6, 4].

Врахування та узгодження цих інтересів і є основними завданнями державного регулювання, адже держава, як зазначає Т. Кравцова, “у процесі здійснення прав і свобод кожним індивідом приміряє егоїстичні інтереси окремих членів суспільства” [6, 4].

Тому, вважаємо, доцільно було б майнові відносини, які є частиною предмета цивільного права, чітко відмежовувати від майнових відносин у сфері господарювання. Отже, предмет цивільного права слід визначити як особисті немайнові та особисті майнові відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників.

З огляду на зазначене, доцільним видається визначення, чим є **особисті майнові відносини**. На нашу думку, майнові відносини, які є частиною предмета цивільного права, – це особисті майнові відносини і мають стосуватись лише приватних інтересів, а якщо точніше, то предмет цивільного права мають складати **не пов’язані із господарською діяльністю відносини з приводу матеріальних благ, спрямовані на задоволення особистих потреб фізичних осіб**. Це дало б змогу уникнути подвійного регулювання значної частини правовідносин.

Обґрунтовуючи обмеження предмета цивільного права, звернемось до цивільно-правових та господарсько-правових договорів, основний зміст або ж суть яких однакова: встановлення, зміна, припинення прав та обов’язків сторін договору – виконання договірних зобов’язань. Як приклад, роз-

глянемо дві ситуації щодо договору купівлі-продажу.

1. Одна сторона договору купівлі-продажу (продавець) – власник квартири, друга (покупець) – особа, яка прагне придбати квартиру. Сторони укладають договір купівлі-продажу, самі визначають його умови відповідно до вимог законодавства. Під час укладення договору, або безпосередньо після його укладення, друга сторона виявляє порушення з боку особи-продавця.

2. Продавець – ПП “Х” та покупець товари – фізична особа. Особа придбала товар. Згодом, більш детально ознайомившись з товаром, вона з’ясувала, що він неякісний, тобто не відповідає тим вимогам якості, які встановлювались у домовленості.

Якщо у першій ситуації обидві сторони договору не є суб’єктами господарювання, виникають відносини у системі “покупець-продавець”, задіяні приватні інтереси, продаж квартири не є господарською діяльністю; то в другій – одна зі сторін суб’єкт господарювання, відносини “продавець – споживач”, які включають ринок та потенційних споживачів. Публічний інтерес – захист прав споживачів.

Таким чином, між господарськими та цивільними договорами можна провести межу. Господарські договори виникають на основі діяльності суб’єктів господарювання. До них законодавством мають бути передбачені чіткі умови, за порушення яких мають застосовуватись відповідні санкції. Якість товарів та послуг є одним із показників розвитку економіки. Нині, в Україні замало дієвих гарантій захисту прав споживачів, інтереси яких постійно порушуються компаніями-виробниками чи мережами гіпермаркетів, а принцип свободи договору, що є припустимим у приватних відносинах, в інтерпретації ЦК України до господарських договорів є неприпустимим. Отже, цивільно-правовими договорами слід вважати ті договори, укладення яких не можна вважати результатом здійснення господарської діяльності однією із сторін таких відносин, і на противагу цьому, до господарських договорів слід відносити ті договори, які є результатом здійснення

суб’єктами господарювання комерційної чи некомерційної господарської діяльності.

Другим важливим кроком у розмежуванні предметів господарського та цивільного права має бути **“відсторонення” інституту юридичної особи** і від господарського, і від цивільного законодавства – надання йому статусу **комплексного міжгалузевого інституту**. Так, зокрема, слід було б відносити “учасники організації – організація” розподілити таким чином: до сфери відання ЦК України мають входити права учасників організацій на частину чистого прибутку, що, відповідно до установчих документів, підлягає розподілу між учасниками; права та обов’язки учасників юридичних осіб при виході з організації; серед норм ГК України слід залишити норми, що регулюють інші відносини, пов’язані з організацією діяльності та безпосередньо з діяльністю юридичної особи.

Отже, ЦК України має охоплювати “приватну частину” відносин, які виникають у процесі створення та функціонування організацій, так би мовити “права на окремо від”. ГК України на противагу Цивільному кодексу має стати регулятором відносин “право на спільне”.

Втручання держави у господарську діяльність суб’єктів господарювання не може зводитись лише до встановлення квот на виробництво, цін на продукцію. Такі заходи припустимі лише для компаній-монополістів, які забезпечують суспільство продукцією (послугами) першої необхідності. Держава має забезпечувати справді **рівний** доступ до ринку суб’єктів господарювання, проводячи моніторинг за додержанням правил конкуренції, якістю продукції, демпінгуванням імпорту тощо.

Особливої уваги заслуговує і реформування правового регулювання відносин власності. Економіка держави та власність є взаємозалежними явищами: власність є основою, тією базою, на якій вибудовується майбутнє виробництво, ВВП; рівень економічного розвитку держави, у свою чергу, забезпечує умови процесу виробництва, реалізації продукції (виконання робіт, надання послуг), відображає справжній рівень життя населення. До

сфери відання цивільного кодексу має належати приватна власність та речові права, які спрямовані не на здійснення господарювання сторонами відносин власності.

Господарське право є складною комбінацією лібералізму та етатизму. Сфера господарювання не може бути позбавлена впливу держави, а отже, виходить, що не всі майнові відносини у сфері господарювання можуть ґрунтуватись лише на юридичній рівності сторін – учасників цих відносин, вільному волевиявленні. У силу того, що “утвердити єдиний господарський порядок в економічній системі України”, господарське право має ґрунтуватись і на регламентації державою господарської діяльності. Має бути вироблена чітка політика, заснована на всебічному аналізі економічного становища як держави загалом, так і окремих її регіонів; більш чітко мають бути визначені напрями цієї політики; при органах виконавчої влади мають функціонувати постійно діючі колегії у складі представників науки та бізнесу тощо.



## Література

1. Господарський кодекс України № 436-IV від 16.01.2003 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>

2. Цивільний кодекс України № 435-IV від 16.01.2003 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>

3. Проект Цивільного кодексу України № 0890 від 14.05.2002 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>

4. Азімов Ч. Про предмет і метод цивільного права // Вісн. АПРНУ. – № 1 (16), 1999. – С. 143–151.

5. Господарське право України: Навч. посіб. / За ред. С. В. Несинової. – К.: Центр учбової л-ри, 2012. – 564 с.

6. Кравцова Т. Правова природа державного регулювання підприємницької діяльності // Підприємництво, господарство і право. – № 8. – 2003. – С. 3–5.

7. Курінний Є. Предмет і об'єкт адміністративного права України: характеристика в умовах системного реформування: Автореф. дис. на здобуття ступеня. – НАВС: К., 2004. – 36 с.

8. Мілаш В. Господарське право: Курс лекцій: У 2 ч. – Ч. 1. – Х.: Право, 2008. – 496 с.

9. Хозяйственное право Украины: Учебник / Под ред. А. С. Васильева, О. П. Подцерковного. – 4-е изд., перераб и доп. – Х.: Одиссей, 2010. – 488 с.

10. Сібільов М. Щодо “порад” господарників про актуалізацію предмета дослідження та викладання цивільного права // Вісн. АПРНУ. – 2008. – № 1 (52). – С. 159–171.

11. Шаповалова О. Шляхи подолання неузгодженостей у цивільному та господарському законодавстві України // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 3. – С. 25–27.

*Господарське право – комплексна галузь права. З огляду на це, в юридичній науці існує проблема розмежування предмета господарського права із предметами основоположних для нього галузей права. Особливу складність викликає розмежування предметів господарського та цивільного права. Ця проблема пов'язана з тим, що майнові відносини, які є частиною предмета цивільного права, по суті є основою господарських відносин. Тому, доцільним видається визначити, які майнові відносини є “цивільними”, а які “господарськими”.*

*Хозяйственное право – комплексная отрасль права. В связи с этим, в юридической науке существует проблема разделения предмета данной отрасли права с предметами основоположных для ее отраслей. Наиболее сложным является разграничение предметов хозяйственного и гражданского права. Эта сложность обусловлена тем, что имущественные отношения, которые являются частью предмета гражданского права, в то же время являются и основой хозяйственных отношений. Поэтому, целесообразно определить, какие имущественные отношения “гражданские”, а какие “хозяйственные”.*

*Economic law is the combinative branch of law. According to such position, there is a problem with division of the economic law subject with subjects of ground-given for it branches of law in legal science. The most hard is the division of economic and civil law subjects. Such mind deals with the принадлежность of material relations to both economic and civil branches of law. It is necessary to define what material relations are "economic", what are "civil".*

**Надійшла 8 грудня 2011 р.**